

Історія України та українських козаків (продовження)

Й.-Х. Енгель

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 215-228.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (продовження)*

§ 9. Україна як литовське намісництво за владарювання Казимира від 1471-го до його смерті в 1492 році. Намісник Мартин Гаштольд. Першопочатки добровільного українського збройного формування, в подальшому названого козацтвом, у зв'язку із зміненою системою татарських орд.

1471 - 1492

Мартин Гаштольд.

Кияни та українці настільки мало втратили пам'ять про ту роль, яку вони відігравали в попередні часи, що в цю нову зміну вони впливали скоріше аж ніяк не за доброю волею. Вони вважали не гідною себе покору чоловікові, котрий не був ані князем, ані їхньої віри, та ще й литовцеві, предки якого, отже, свого часу підлягали предкам киян. Вони спочатку попрохали в Казимира іншого князя в особі Михайла Омельковича, князя копильського, на той час намісника новгородського; тоді ж, коли це [прохання] було відкинене, то [попросили] принаймні володаря грецької релігії; нарешті — одного із власних синів Казимира, — але того не можна було забрати з його першого призначення. Зрештою, згідно з рукописним літописом, великий князь скрізь настановив уроджених українців старостами, комендантами [Castellanen] й суддями, поставивши все як у правах, так і в обов'язках на рівну ногу з литовськими воєводствами й водночас зрівнявши українську шляхту з литовською, причому все це він обіцяв полишити так і на майбутнє, для себе та своїх наступників. Про релігійні свободи, що їх нібито обумовили собі українці для своєї певності, ми не вичитуємо нічого: можливо, в правовій простоті тодішніх часів українцям не могло й на думку спасти, що колись їхнім бра-

* Початок див. у вип. 1, 2, 3, 5.

там — литовцям і полякам - католикам — прийде в голову приписувати їм злочин із релігійних міркувань та канонів. Саме ці благодушні сподівання були вже тоді обмануті; вже тоді в Казимира та в деяких литовських вельмож давав себе знати дух прозелітизму, хоча ще й не в усій своїй насильницькій потворності. Кияни після останніх виступів Ісидора знову відновили свою церковну єдність з московським патріархом Іоною [Jonas]: папа Пій II знайшов прийнятним ухвалити в 1458 році в Римі, що уніатський наступник Ісидора — Григорій [Gregor] — повинен був утвердити духовну юрисдикцію в Києві, а Іона мав удовольнитися московською^{*)}; проте на Дніпрі не хотіли керуватися тим, що було вирішено на Тібрі. Від часів Данила Романовича 1232 року в Римі в єпископських списках зазначали й київського римо-католицького єпископа, і Генріх, Яків, Пилип, Михайло, Георгій, Михайло 2-й, Іван та Клементій, поспіль домініканські ченці, один за другим мали честь, подібно до інших благополучно влаштованих єпископів, *in partibus* носити ім'я єпископів Руських або Київських, не посідаючи жодної п'яді землі в Україні або хоча б одного-єдиного олтара в Києві. В 1472 році помер останній домініканський єпископ селянського походження, але священної закваски Клементій; Казимир, який, згодом, хотів більше просунути католицизм у тих місцевостях, відтак призначив уже не домініканця, а шляхетного литовця Войцеха Нарбурта [Woyciech Narburt] католицьким єпископом Київським. Ще діяльнішим за Казимира був Іван Ходкевич, намісник Вітебська. Після смерті вищепойменованого Григорія в 1468 році він постарався продовжити пустопорожнє шумування про унію, звелів провести новий синод 1476 року (у Вітебську?) і змусив якогось Міцаїла [Mizael], котрий від 1468 року волів називати себе уніатським митрополитом Київським, з рештою єпископів та деякими литовськими вельможами, серед яких був він сам, підписати декларацію про унію [Unions-Instrument], яка через формальне посольство була передана Сікстові IV. Але вся ця уніатська забава тоді ще не була спроможною спонукати киян до чогось іншого, крім сміху.

Страшнішою та шкідливішою була для них і згубнішою для Польського королівства необачність Казимира щодо росіян, татарських орд і щодо оборони України супроти них. Незважаючи на переповідану вище заяву Атіцгеря, котра обіцяла частіші наскоки диких татарських орд, він [Казимир] опікувався — як йому закидає сам *Нарушевич*^{*)} — зовсім не доцільними протизаходами і аж ніяк не спорудженням прикордонних фортець, забезпеченням їх спорудженням та

утриманням достатніх залог. *Менлігерей*, ширий друг поляків, був упу-таний в криваву чвару зі своїми братами *Нур Давлетом* і *Гайдерханом* [Nurdulet und Hayderchan]; у 1469 році він шукав допомоги в Казимира — але той займався дратуванням хороброго угорського короля Матяша Корвіна, полишивши Менлігерейя напризволяще. Обидва його брати тим часом шукали допомоги в московитів, але Менлігерей усе ще сподівався на допомогу від поляків. Замість цього Казимир укладає з Магометом, волзьким ханом і смертельним ворогом Менлігерейя, як і всієї Перекопської Орди, як нібито розкольніцької ватаги, що відокремилася від Волзької Орди, — угоду про мир і дружбу. Менлігерей, вигнаний своїми братами, покинутий всіма, намарне благаючи сприяння генуезців у Кафі, торує своїм скаргам шлях до вух турецького султана, страхітливого 2-го Магомета; турецький флот, як здається, вперше з'являється в кримських водах; Кафа — генуезьке, Білгород — молдавське торгове місто — схиляються перед турецьким кінським хвостом, Менлігерейя проголошується перекопським ханом під турецьким протекторатом 1475 року. Ще в 1474 році цю зміну було доведено до відома поляків страхітливими спустошеннями. 7000 погано озброєних татар⁹⁾ під проводом *царика* Айдора Етцігерейя [Aidor Etzigerej], сина одного з перекопських ханів (Нур Давлета або *Гайдерхана*) обертають округи Кам'яця, Галича, Глиняна, Дунаєвця на пустелі й малопомалу забирають у полон 100000 чоловік — саме тоді, коли Казимир здійснив був безплідний похід у Сілезію проти угорського [короля] Матяша. У цьому ж, 1474 році Симон [Simon], єпископ у Кафі, де передбачалася турецька буря, прибув до Мартина Гаштольда в Київ, щоб попросити допомоги. Генуезці в Кафі припустилися подвійної помилки: вони терпіли як Менлігерейя, що втік був туди від своїх братів, так і багатьох волохів у місті. Через зрадництво останніх, а певно, і перших, Кафа несподівано швидко перейшла до Магомета — а саме так, що коли єпископ Симон 1475 року почув про це в Києві, то з переляку набув падучої хвороби й помер. Від Кафи шлях відразу проліг через Білгород, і його теж узяв Магомет через передачу [зраду? пер.]. В усій Польщі ця подія, згідно зі *Стрийковським*²⁾, викликала приголомшувачий переляк; тільки Стефан, воєвода Молдови, поведився мужньо: відступивши в лісі, зміцнивши решту своїх замків, він вичекав, поки схлинув найбільший наплив турецької потуги, а тоді знову виступив на Білгород і вирвав його з рук турків.

Щоб покарати його за це, Магомет у 1476 році всією своєю силою накопився на нього та відтіснив до Хотина — та не безладна поль-

ська потуга, що зібралася під Кам'янцем-Подільським, заподіявши своїми безладдями більше шкоди власній країні, ніж ворожій, а штурм, котрий розтрощив турецькі судна з амуніцією на Чорному морі, зірвав щонайжахливіші події, які могли би статися в тих місцевостях, і спонукав турків до відступу.

Здавалося, що в Казимира лишався один засіб утримати в статечному спокої як свого сусіда Івана Васильовича, князя московського, що прагнув підвестися, так і віднині підтримуваних турками перекоських татар — і то була дружба з Волзькою Ордою; але і для цієї останньої Казимир зробився осоружним. А саме, коли 1477 року Іван Васильович без утруднень опанував був багатий та важливий, підпорядкований литовцям Новгород, і слід було остерегатися його жадоби до [захоплення інших] подібних російських міст, що були зобов'язані сплачувати данину литовцям, — то Казимир послав одного зі своїх придворних на ім'я *Стрета* [Streta] до волзького хана Сахмата [Sachmat] прохати допомоги проти московіта, Сахмат, і так роздратований проти останнього через те, що той уже декілька років поспіль не хотів сплачувати звичну данину Орді, на це запрошення з'явився на річці Угрі й відтак очікував прибуття Казимира — але цей тим часом мусив через дуже звичну для нього нестачу грошей укласти мир з Іваном Васильовичем та полишив напризволяще Волзьку Орду на Угрі. Іван Васильович ще й до того підкупив Тимура, верховного візиря, надіслав заборговані за декілька років виплати й тим самим спонукав його до мирного відступу в Орду. Здається, що через погодження з волзькими татарами перекоські [татари] на якийсь час були утримані від їхніх наскоків. Коли ж, одначе, Казимир 1484 року розпорядився послати війська на допомогу молдавському воєводі, завдяки чому той переможно зіпхнув зі своєї шні турецького султана Баязета, — то, як видається, татари захотіли помститися за це і в 1489 році заподіяли спустошення в Поділлі та прилеглих провінціях; але Ян Альбрехт, Казимирів син, наздогнав їх, коли вони зі здобиччю поспішали геть двома великими валками, та розбив одну валку за другою — а саме так, що навіть один із їхніх ханів залишився на місці. Коли ж вони взимку повернулися задля помсти, то литовці й подільці зібралися за власним бажанням, сповнені мужньої рішучості, підкріпленої гордістю за літні перемоги, та знову підготували 9000 [дев'ятьом тисячам — пер.] татарських розбійників їхню могилу в Поділлі. І так Казимир уклав мир із їхнім зверхником, турецьким султаном, у тому ж самому 1489 році.

І тут нам буде саме до місця змалювати спосіб, у який звичайно поводитися татари під час своїх спустошливих вторгнень до Польщі, та військове мистецтво, яке вони при цьому виявляли^{а)}. Коли вони виходили на таку виправу, то не брали з собою нічого, крім трішки підсмаженого проса та трішки бринзи (*caseum comminatum*), зі зброї — всього лише меч, лук і сагайдак зі стрілами; зате — кілька нових ременів для бранців, а крім службових коней — безліч інших незавантажених підручних коней, щоб почасти вивозити на них награбоване, почасти — завжди мати під рукою свіжих коней для втечі; на кожного кінного татарина припадало приблизно по 2 таких підручних коня — тож армія з 80000 татар, подібну до якої перекопці в подальшому звичайно приводили з собою, володіла 200000 коней, через що вона видавалася ще страшнішою та могутнішою, ніж вона була насправді, і розтягалася на 10 французьких миль. 6 таких миль долалися за один день, із частими днями привалів, щоб дістатися місця невтомленими. Для своїх походів вони дуже охоче вибирали зиму, щоби своїми непідкованими кіньми безперешкодно перейти вкриті снігом замерзлі струмки та болота; потім, щоб не бути викритими, вони прокрадалися долинами й розділяли свою армію на три рівні частини; дві частини з них, утримувані як ядро війська посередині, завжди рівним кроком удень і вночі маршували вперед; третя частина прикривала фланги, але не грабувала доти, доки все військо не опинялося глибоко всередині польських земель. Лише тепер розпочинався відступ, або радше грабунок: бо ж у той час, коли центр армії пускався у зворотний марш, лівий та правий фланги обнишпорювали округу завширшки 8 - 12 миль, зносили здобич до центру, відтак відпочивали й змінювалися іншою третиною з центру, яка тепер далі й далі хазяйнувала по флангах, тоді як самий центр просувався повільним кроком і стримував наздоганяючих їх поляків та литовців. Села, які зазнавали нападу, оточувалися великим чотирикутником, а вночі підтримувалися сторожові багаття, щоб жодний селянин не вислизнув. Ненависні їм як магометанам свині зганялися в амбар та спалювалися. Якщо окремі татарські зграї з флангів бували заскочені поляками й литовцями, то вони розпорошувалися, як мухи, та втікали завдяки швидкості своїх коней, причому водночас, завдяки вправності в стрільбі назад, своїми стрілами вони вражали переслідувачів. Так воно й траплялося, що за менш, ніж два тижні, 50000 чоловік захоплювалися в рабство і 50 миль квітучих ландшафтів оберталися на пустки. Їхню загартовану натуру не втомлюється вихваляти *Миха-*

лон (який за наказом Сигізмунда Августа сам проїхав по всьому Дніпру вниз аж до Очакова й до Криму)^{a)}. Оскільки вони не брали з собою ні возів, ні човнів, то вони самі переправлялися через бурхливі й напівзамерзлі або гомінкі від плаваючих крижин ріки на своїх конях, тримаючись за гриви, а свої в'юки, перемотані очеретом, прикріплювали їм до хвостів. При зустрічі вони завжди намагалися зачепити лівий фланг ворога, пробуючи підступитися до нього збоку, у той час як правий фланг вони поливали зливою стріл. А в решті Михалон хвалить кочівницьку простоту, рівність та свободу, помірність у їхньому способі життя, жалість до коней, яких вони ніколи не використовували для запрягання, причому навіть їхні найшляхетніші жінки їздили на волах. Також щодо використання великої кількості християнських рабів, до якого вони вдавалися, *Михалон* робить роз'яснення. З Азії й з Понту, — каже він, — до їхніх портів заходять судна, що привозять зброю, одяг, коней, а в них за те виторговують рабів. Якщо татарин саме зараз не має жодного раба, то він укладає з купцем контракт про його постачання на певний час, а до тієї пори він виставляє свою людину, відловлену з польського людського звіринця. Один єврей і орендар на Таврійській косі, який бачив часті прогони натовпів польських рабів, одного разу запитав цих рабів: чи можливо, щоб у Польщі ще залишилося хоч кілька чоловік? Між іншим, польські раби на публічних торгах цінувалися більше, ніж московські. Бранці позначалися підрізанням та нівеченням носів і вух або також випіканням знаків на щоках і чолах, упродовж цілого дня їх мучували роботою, вночі вкидали в льохи й годували тухлим м'ясом, що його не доїли собаки татар. Ті були ще щасливіші, котрих унаслідок продажу вивозили до Персії, Сирії, Аравії та Туреччини, як це доводилося чути самому Михалонові від гурту своїх земляків, котрий якраз мав бути завантажений на судно.

Можна легко збагнути, як при постійних вторгненнях татар мало бути на душі жителям Черкас, Брацлава й Канева (на відстані 6 миль від Таврійської коси)^{b)} та жителям Очакова, або — як його називав Михалон — *Доссова* (Дніпро, біля гирла якого розташований Очаків, називається по-татарському й по-турецькому *Occi* [Ossi] або *Uzi* [Uzi]^{c)}; звідси й назви узів [Uzen] і полоузів [Polouzen], половців (Polowzen), тобто жителів полів біля Дніпра), який тоді все ще належав полякам. Щоразу, коли татари вибиралися на рейди в Польщу, вони для переходу через Дніпро мусили вибрати одну з далі названих переправ між Черкасами й Очаковом, а саме: Кременчук

[Krzemieniczek], Упськ [Upsk], Гербедеїв Піг [Hierbedejowrog], Міссурим [Missurym], Кичкас [Koczkos], Тавань [Tawan], Баргум [Barhum], Тягиня [Tuchinia] та Очаків. Якби Казимир прикрив ці місця потужними фортами й цитаделями, то татарським вторгненням було б поставлено заслін. Лише через його нехлюйство жителі тих місцевостей були полишені самі на себе й, цілком природно, при переправах татар жорстоко потерпали. Наскільки дозволяла їхня малочисельність, вони могли там і сям удаватися до самооборони й для цього, зокрема, використовувати острови, розташовані нижче від Черкас аж до Очакова, котрі з деяким невеличким укріпленням могли стати неприступними для татар. Але мірою того, як ці люди мало-помалу зростали кількісно й завдяки більшій чисельності ставали хоробрішими, замінюючи оборонну систему наступальною, то вони не лише протиставилися татарам, які хотіли їх грабувати, але й плундрували окремі татарські зграї, що поспішали назад через Дніпро з награбованим польським добром, таким чином знову грабуючи в них їхнє нагробоване. Нарешті, своїми човнами, або чайками, вони навіть змушували тремтіти турків у Константинополі, а своїми сухопутними походами — турків у Білгороді й татар у Криму, — про це одноставно заявляють *Зіморович, Коховський, Рудаєвський, Пясецький* та інші знавці тогочасної історії із сусідніх руських земель Польщі, а саме з Галича, Володимира й Поділля. Мало того, що їхні жителі через часті наскоки татар перебували в болісній непевності щодо їхнього майна та життя, вони ще й через бундючність декотрих їхніх нових панів, а саме польської шляхти, та через місіонерську сверблячку польського духівництва були доведені до розпачу. Історичний обов'язок вимагає від нас вірно змалювати цю бундючність, хоч яким дражливим у певних ситуаціях і за певних часових обставин може бути цей обов'язок. Тож нехай-бо не тільки іноземні, але й самі вітчизняні польські автори позбавлять нас цього труду; їхніми ж власними словами ми хочемо дати їм висловитися, щоб відвернути від нас усілякі підозри в перебільшенні та підтвердити великий урок: жодна держава не може існувати надійно й тривало, якщо не всі класи без винятку підлягають загальним для всіх мудрим і справедливим законам.

Боплан розповідає, що землероб три дні на тиждень мусив справляти своєму панові гужові та трудові повинності, звозити йому також за встановленими в помістях мірками певну данину в натурі, зерном, кашлунами, курми на Великдень, Трійцю та Різдво, доставляти йому дрова, виконувати тисячу інших свавільно накинених повинно-

стей, крім того — ще й сплачувати гроші готівкою та віддавати десятину баранів, свиней, вуликів і всіх польових плодів та кожні два — три роки — третього вола^{д)}. Єпископ *Пясецький* виразно стверджує, що з плином часу так звані козаки збіглися до купи з прилеглих руських земель Польщі^{е)}. *Зіморович* додає, що то буцімто були ті, котрі в Галичі та в околицях Львова [Лемберга], бажаючи уникнути прих шляхтичів^{ф)}, примандрували на дикі острови Дніпра й взагалі в Україну, яка перебувала під м'якішими литовськими законами. *Скарга* [Skarga], єзуїтський проповідник за правління Сигізмунда III, називає це [явище] козацьким відчаєм [Kozacka desperasya], коли хтось усе розтринькує, проциндрює і потім як боржник тікає [в Україну]. Ще за часів литовця *Михалона* щовесни до цих місцевостей прибували молоді люди, щоб уникнути або батькового насильства, або рабства й праці, або покарань, або несамовитих вимагачів боргів, або ж якось інакше знайти своє щастя та здобич^{г)}. Тож хіба дивно, що потім такі люди, як *Михалон* далі запевняє, добрали смаку в чудовій місцевості, у вільному способі життя й у відбитій у татар здобичі; причому вони там же облаштували своє постійне мешкання, через полювання, риболовлю та бойові сутички ставали загартованішими й дедалі сміливішими, зневажаючи життя та небезпеки, й більш підприємливими^{д)}.

Як зле шляхта в Галичі, Волині, Поділлі воліла поводитися зі своїми підданими — можна бачити вже з селянської війни, що виникла 1492 року й котру зчинив якийсь Муха, зібравши до гурту близько 10000 волохів і покутян [Walachen und Pokutier]. Тож, хоча Микола Ходецький дуже скоро придушив увесь заколот безпорадного селянського люду за допомогою тамтешньої шляхти, але хто ж із заколотників не хотів би вже тоді пошукати свою фортуна, тікаючи до Дніпра? Хто ж не хотів би податися за ними, коли через саме повстання, після того як його було придушено, доля селян, як і після всіх селянських війн середньовіччя, погіршилася ще більше? Такі були, отже, перші маленькі порухи козацької держави, що стала згодом такою страшною. Такі були церковно-політично-воєнні обставини України, коли Казимир помер у зазначеному році 1492-му.

§ 10. Олександр II, великий князь литовський від 1501 року, а також король Польщі, верховний правитель України в 1492-1506 роках. Його намісники — Дмитро князь Путятич і Георгій Монтовтович. Велика державна помилка Олександра в його поведінці супроти татар у 1501 р.

1492-1506.

Олександр II.

Щодо цього регента ми мусимо зауважити як головну обставину те, що він у 1493 році взяв собі за дружину принцесу московську Олену, дочку Івана Васильовича, яка настільки вперто трималася своїх грецьких догматів, що Йосип [Joseph] із шляхетної литовської родини *Золтанів* [Zoltan], від 1496 року уніатський архієпископ Київський і наступник Івана та Макарія [Macarius], котрі з 1477—1495 років носили номінальний титул митрополита, — безуспішно випробував на ній всі свої уніатські вміння. Вона навіть тим не дала себе звести, що в 1501 році, коли її чоловік був піднесений до становища короля Польщі, вона, як розкольниця, не була коронована разом із ним, як це за законом належало іншим королевам. Та й Олександр заради неї зовсім не займався уніатською розбудовою, що непокоїла сумління, і Україна під його правлінням залишилася спокійною з церковного погляду.

Тим більш гідною жалю вона була з політично-воєнного погляду. У 1494 році перекопські татари робили набіги на Польщу та Волинь і розбили маленьку польську армію Вишневецького. У 1496 році Ян Альбрехт, під приводом війни проти турків, несподівано вдарив по степах Молдови, попереджених угорцями [так у тексті — пер.]; тільки завдяки прибуттю литовців він був урятований від цілковитої поразки. Адже Стефан звів разом також турецькі й татарські допоміжні сили, і позаяк до їхніх рук потрапило та було продано в рабство до Азії і Туреччини дуже багато шляхетних поляків, то це спричинило всезагальний лемент про те, що король, мовляв, такими війнами прагне послабити шляхту та за спонуканням Калліввіха [Callinwicha] домогтися необмеженого панування. Ця ідея дожила до пізніших часів, а саме доби Владислава IV і, поряд з іншими причинами, чимало завалила полякам з ініціативи їхніх королів, котрим вони не довіряли, вчинити нарешті проти турків і татар щось вирішальне. Стефан, воєвода Молдови, помстився пљондруванням аж до Вісли, спаленням багатьох поселень, напр[иклад] Перемишля, Радзіміна, Пшеворсько-го [Peremyschl, Radzimin, Pereworsko] та взяттям у полон татарами

100000 чоловік; ба навіть усередині листопада він дав удертися 70000 туркам через Молдову до Галича, *Жидачева* й *Самбора* [Halitsch, Zydaczew und Sambor], з яких, однак, через холоднечу та сніг залишилося до 30000 чоловік. Тим часом прилеглі польсько-руські землі мали все-таки спокій принаймні від великих походів, якщо й не від дрібних нападів, і 1498 року Олександр за поданням свого полководця, котрий лежав на смертнім одрі, Петра Білого [Peter Bialy] призначив гетьманом Литви — як найдостойнішого — маленького статурою, але великого духом, опісля такого прославленого, однаково привітного, як і хороброго, героя Костянтина, князя *Острозького*; при цьому Олександр переступив через усі дурні релігійні упередження, бо ж Костянтин був відомий як ревний прихильник східних догматів. Але Костянтин, коли він 1508 року, після московського полону, знову отримав гетьманський уряд, виправдав своє обрання пізніше як блискучими хоробрими вчинками, так і незмінною вірністю та прихильністю до польсько-литовського королівства та правлячої династії. Із 33 битв, що їх він дав різним ворогам королівства, програв він усього дві через провину інших; своїх єдиновірців — московитів — він, як то личить законслухняним людям, не щадив ані найменшою мірою, тільки-но вони показували себе ворогами королівства; за різних нагод, а особливо у 1514 році під *Оршею*, вони мусили відчутти важку Костянтинову руку — при цьому ні тривале ув'язнення в Москві, ні навіть блискучі перспективи не змогли змінити його налаштованості або втримати від втечі в його литовську вітчизну. Пізю, сам папський легат, у своєму повідомленні до Риму віддає йому належне. «Цей чоловік, — пише він¹⁾, — з-поміж усіх інших дорогий королю за своє мистецтво війни та миру. Він так ревно відданий грецькій релігії, що не хоче й на волосину відхилитися від неї: вдома релігійний, побожний чоловік, у полі подібний до *Ромула*, він при таких великих талантах робить лише одну помилку — є чинником розколу — і за цим варто пожалкувати тим більше, що його віросповідання при його великому авторитетові серед його єдиновірців спонукатиме незліченну кількість людей до наслідування». Отаким добрим рукам, отже, було ввірено також оборону України; і справді: той часовий відтинок, який маємо зараз відобразити, є одним із найзвитяжніших і найблискучіших.

(Переклад з німецької Є. Ходуна)

ЛІТЕРАТУРА
[авторські примітки — пер.]

^{*)} Ходикевич за цей рік [Chodykiewicz ad h. a.].

^{*)} Таурыка. — С. 108.

^{*)} Міцховський (?) [Micchowski] називає їх "pannosos".

^{*)} С. 631.

^{*)} Із праць: *Боплан* [Beauplan]. — С. 41; та *Michailonis. Lithvani de moribus Tatarorum, Lithvanorum & Moschorum, fragm. X multiplici historia refertis, editis per Jo. Jac. Grasserum. Basileae 1615. 4°.* — С. 3 і наступні. *Михалон* написав її в 1550 р. для повчання нового короля Сигізмунда Августа.

^{*)} Там же. — С. 35.

^{*)} *Михалон*. — С. 2.

^{*)} *Нарушевич*. Таврика. [Naruszewicz. Таурыка]. Очаків називається в турків Каалх Оссі [Kaalch Ossi], у греків — Ольвія [Olbia].

^{*)} С. 7 франц. ориг.

^{*)} Maxime ex provinciis Poloniae russicis. pag. 53. Старовольський [Starowolski] *Bellatores* S. 353 каже: plebeji homines e pagis, oppidis, villis Nobilitatis Roxolanae collecti.

^{*)} quorum alii vel patriam potestatem, vel servitatem vel laborem aut poenas vel aes alienum caeterave fugientes, alii lucri uberiores locique celebrioris gratia praesertim verno tempore in eum appellant. p. 36.

^{*)} qui angarias agrarias subterfugiebant.

^{*)} *Михалон* Литв. [Michailo Lithv.] там же: Cuius (locio) arciumque infra eum sitarum experti delicias nunquam deinceps ad suos redeunt &c. Дуже важливе є також таке місце в *Рудавського*, с. 5: Ex plebe Russica aliqui omni fortuna spoliati, inopia & assiduo hostium conspectu audaciores facti praedonum inivere societatem, illaque loca occuparunt, et naviculas piscatui & praedae aptarunt — ac redeuntes Tataros circa fluviorum trajectus invaserunt.

^{*)} Див. працю єзуїта *Несецького* [Niesieczky] «*Korona Polska*», III, арқ. Ostrog.

КОМЕНТАР

Казимир IV Ягеллончик (1427 – 1492) — син Ягайла й української княжни Софії Гольшанської. Великий князь Литовський з 1440 р., король Польщі з 1447. Вів централізаторську політику щодо українських земель.

Мартин Гаштольд (Гастольд, **Мартин Гаштовт**, **Гаштаут**) (? – близько 1483) — воєвода (намісник) Київський в 1471 – 1481 рр., брат дружини Симеона Омельковича. Через те, що він не мав князівського титулу й через його католицьке віросповідання кияни двічі відмовлялись допустити його до міста. Лише загроза застосування сили Казимиром IV примусила киян погодитися з призначенням Великого князя. В 1464 – 1471 рр. — новгородський на-

місник, в 1479 — маршалок Великого князівства Литовського, з 1481 — Тракийський воєвода.

Михайло Олелькович (? – 1481 р.) — походив з роду київських удільних князів, що бере початок від Володимира Ольгердовича (онук останнього). Від Михайла Олельковича походив рід князів Слущких, який згас на початку XVII ст.

Ісидор (? – біля 1462) — митрополит усїєї Русї з 1437, під час Флорентійського собору активно захищав унію між католицькою й православною церквами. У 1441 р. виїхав до Італії, впродовж короткого часу — Константинопольський патріарх.

Іона, Йона (? – 1461) — рязанський єпископ, московський митрополит 1446 – 1461 рр. В тексті Енгеля його помилково названо патріархом. Мав титул «митрополита київського і усїєї Русї». Завершив фактичне відділення Московської митрополії від Київської.

Пій II, в миру Енеа Сільвіо Пікколоміні (1405 – 1464) — папа римський з 1458 р. В юнацькі роки набув слави гуманіста, автора поезій та новел латинською мовою, досліджень з історії Базельського собору 1431 – 1469 рр. Вів боротьбу за посилення повноважень папи Римського, виступав проти оформлення самостійних національних церков у Франції, Чехії, Німеччині. Закликав до хрестового походу проти турок. У 1458 р. відновив Київську митрополію, призначивши в порозумінні з константинопольським патріархом Григорієм і кардиналом Ісидором митрополита Григорія Болгарина.

Григорій (Грегор) Болгарин (? – 1473) — київський митрополит, учень митрополита Ісидора. В 1458 р. поставлений папою Пієм II і висвячений константинопольським патріархом Григорієм Маммою на київського митрополита. Із цим поставленням було пов'язане відокремлення Київської митрополії від Московської.

Данило Романович (1202 – 1264) — Галицько-Волинський князь.

Іван Ходкевич (біля 1420 – 11485) — представник магнатського роду Великого князівства Литовського, що веде початок від українського боярина XV ст. Ходка (Ходора, Федора). Брав участь у війнах проти хрестоносців та угорців, отримав за службу Київське воєводство. 1482 р. потрапив у полон до кримських татар, з якого не повернувся.

Міцаїл, Mizael, Misaıl — влади́ка Смоленський, київський митрополит імовірно між 1476 – 1480 рр.

Сікст IV — папа Римський в 1471 – 1484 роках.

Ассигерей, Хаджигерей, Атцигерей, Ачкерей, Ач – Герей, Ачжи Герей, Еді-Гірей (? – 1466) — хан, засновник Кримського ханства, династії Гіреїв. Кримський хан у 1428 – 1455, 1456 – 1466 рр. За підтримки кримської знаті та великого князя Литовського Казимира IV у 1443 р. обійняв престол у Криму. Союзом з турками проти генуезців у 1454 р. поклав початок підпорядкуванню Кримського ханства Османській імперії.

Нарушевч А. (1733 – 1796) — польський історик, письменник, архівіст, автор фундаментальних праць з історії Польщі.

Менгліґрей — кримський хан у 1468 – 1515, син засновника Кримського ханства Хаджи-Гірея. Вів тривалу боротьбу з ханом Великої Орди Ахматом та його синами, яка завершилася перемогою в 1502 р. завдяки допомозі Івана III. Вів активні війни з Польщею, Молдавією та проти Москви на початку XVI ст.

Нур Давлет (? – бл. 1503) та **Гайдерхан** (? – ?) — брати Менглі-Гірея, суперники в боротьбі проти нього за владу в Кримському ханстві; певний час перебували в полоні в Москві, що допомогло Менглі-Гірею посилити позиції в боротьбі з Великою Ордою.

Матяш Корвін, **Матяш Хуняді**, **Матвій Корвін** (1443 – 1490) — угорський король 1458 – 1490 рр. Здійснював політику централізації країни, створив постійне військо, вів успішну боротьбу проти Османської імперії.

Магомет, **Махмуд** (? – близько 1470-х рр.) — засновник Астраханського ханства. Син Кичи-Мухаммеда. В 1460-х рр. вів міжусобну боротьбу з Ахматом за трон Великої Орди.

Магомет 2-й, **Мехмед II Фатіх** (Завойовник) (1432 – 1481) — турецький султан у 1444 та 1451 – 1481 рр.

Стефан III Великий (? – 1504) — молдавський господар з 1457 р.

Іван Васильович, **Іван III Васильович** (1440 – 1505) — великий князь московський з 1462 р.

Сахмат, **Ахмат**, **Ахмед** (? – 1481) — хан Великої Орди в 1465-1481 рр. З 1472 р. в союзі з польським королем Казимиром IV вів антимосковську політику.

Баязет, **Баєзід II Великий** — турецький султан у 1481 – 1512 р.

Ян Альбрехт, **Ян I Ольбрахт Ягеллончик** — польський король у 1492 – 1501 рр.

Михалон Литвин — історик, літописець, автор *De Moribus* (1550 р.). Псевдонім Михайла Тишкевича, литовського посла до Криму в першій пол. XVI ст., автора записок про звичаї татар, литовців і росіян, написаних близько 1550 р.

Зіморевич Юзеф Бартоломей (1597 – 1677) — польський історик, поет, бургомістр міста Львова. Автор історичних та поетичних творів, в яких знайшла відображення українська тематика.

Коховський Веспасіан Ісронім (об. 1633 – 1699) — польський поет, автор хроніки «*Appalium Poloniae Climacter*» (томи I-III видані в 1683-98рр. т.IV – в 1853), що містить багатий матеріал з історії України середини та другої половини XVII ст.

Рудавський Й.В. (1617 – 1690) — польський історик, юрист, радник австрійського імператора Леопольда. Автор праць з історії Польщі.

Пясецький Павло (1579 – 1649) — польський хроніст, політичний та церковний діяч. З 1627 — кам'янецький, з 1644 — перемишльський єпископ. Автор праці «Хроніка Європи», в якій висвітлено історичні події з кінця XVI ст. до 1638 р.

Боплан Гійом (біля 1600 – 6 груд. 1673) — французький інженер, у 1630–648 перебував на службі в армії Речі Посполитої, керував зведенням фортець на Україні. Залишив книгу «Опис України» (1650р.)

Скарга Петро (1536 – 1612) — польський проповідник, полеміст.

Зігмунд III, Сигізмунд III Ваза (1566 – 1632) — король Польський і великий князь Литовський з 1587 р.

Муха — керівник селянського повстання 1490 – 1492 рр. в Галичині проти шляхти й польського уряду.

Олександр II (1461 – 1506) — син Казимира IV, Великий князь Литовський у 1492 – 1506 рр. і польський король 1501 – 1506 рр. Одружений з донькою московського великого князя Івана III, Оленою.

Путятич Дмитро (? – 1505) — з роду князів друцьких, київський воєвода в 1492 – 1505 рр.

Олена (? – ?) — дочка Івана III, дружина великого князя Литовського Олександра Казимировича з 1495 р. Шлюб Олени та Олександра повинен був закріпити мирні стосунки між Москвою та Литвою, що порушувались війнами наприкінці XV ст., переходами деяких руських князів з Литви до Москви. Умовою шлюбу було недопущення переходу Олени в католицизм. В умовах посиленого тиску з боку Ватикану після укладання Флорентійської унії питання про віросповідання Олени викликало активне дипломатичне листування між Литвою, Москвою, Ватиканом. Лише в 1505 р. Олександр одержав дозвіл папи Юлія II жити з іновірною дружиною.

Йосиф Золтан, Йосиф II Солтан (? – 1522) — єпископ смоленський (з 1498 р.), київський православний митрополит у 1507 р. Активно захищав права православної церкви, боровся проти втручання римо-католиків в її справи на Україні. В даному випадку мова йде про іншу особу – київського митрополита Йосифа I Болгариновича — смоленського єпископа з 1494 р., митрополита 1498 – 1501 рр., прихильника флорентійської унії (див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т5. — С.413-414)

Володислав IV Ваза (1595 – 20 травня 1648) — король Речі Посполитої з 1632 р.

Білий Петро, Петро Білий Янович — воєвода троцький, одна з найбільш довірених осіб великого князя Литовського Олександра II, учасник посольства до Москви 1494 р., що домовлялося про заручини Олени, дочки Івана III, з Олександром II.

Острозький Костянтин (близько 1463 – 1533) — князь Костянтин Іванович Острозький, староста брацлавський і луцький, маршалок волинський, каштелян віленський, воєвода троцький, великий гетьман Литовський. потрапив у полон до Москви в 1500 р. під час битви на р. Ведрошь. Після повернення з полону очолював литовське військо у війнах з татарами та Москвою. Розбив московське військо 8 вересня 1514 р. під Оршею.

(Коментар Д. Чорного)